

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

Qazan xan 1271-ci ildə Abaqanın hakimiyyəti dövründə doğulmuşdu. Atası Arqun xan, anası Dörben tayfasından Qutluq Xatundur. Ögey nənəsi Buluğan Xatun tərəfindən yetişdirilmişdir. Qazan və Olcaytu ikisi də xristian kimi böyüdülmüşdür. İşin əslində əski inanc Tenqriçilik dinində idilər.

Hakimiyyəti

16 iyun 1295-ci ildə müsəlman olan Qazan xan həmin ilin oktyabrında Baydunu devirərək hakimiyyətə gəlmişdi. Mahmud adını qəbul edən Qazan xanın əsas işi hakimiyyətini möhkəmlətmək olmuşdur. Qazan xan üzde müsəlman olsa da əslən Tenqri dinində idi. Qazan Mahmud xanın hakimiyyət illəri VII Azərbaycan Elxanı kimi 4 oktyabr 1295-17 may 1304-cü illərdir.

1295-ci ildə Arqun (Ərgün) xanın oğlu Qazan xan Elxanlı Dövləti taxtına çıxaraq hakimiyyətini elan etdi. Onun taxta oturması üçün çox fədakarlıq edən Qutluq şah mükafat olaraq ordusuna baş komandan təyin edildi. Baydu xan ilə etdiyi savaşda qalib gələcəyi təqdirdə müsəlman olacağını nəzr etmişdi. Bayduya çox asanlıqla qələbə çalıb taxta çıxmasından sonra İslamiyyəti qəbul və adını Mahmud qoydu və özü ilə bərabər Tenqriçilik dinində olan yüz mindən artıq tatar İslamı qəbul etməklə yeni dinə keçdilər. Qazan xan müsəlman olduğunun xəbərini qalmaq üçün Təbrizdə vəzir Xacə Əli şahın nəzarəti altında böyük bir məscid inşa etdirdi. Bu gün Təbrizdə "Əli şah məscidi" adı ilə məşhur olan bu böyük türk abidəsinin xarabası mövcuddur. Onun zamanında baş vermiş üsyanlar və müharibələr:

1. Əmirlərdən Novruz xan üsyan edərək Xorasan diyarında ordu toplayıb Qazan xan əleyhinə yürüdü isə də bir şey edə bilmədi. Təcavüzkar Elxanlı ordu komandanı Qutluq şah tərəfindən məğlub və qətl edildi və Azərbaycandakı ailəsi də tamamilə qılıncdan keçirildi.

2. Muğanda Çingiz xan nəslinə mənsub Arslan xan Qazan Mahmud xana qarşı üsyan etmiş idi. Əmir Çoban tərəfindən asanlıqla məğlub edildi.

Misir Məmlükləri ilə Savaşları

3. Misir səfərləri. Qazan xan Anadolu diyarında yatdığı üsyanlardan başqa icra etdiyi üç Misir səfəri də məşhurdur.

Birinci səfəri: şəxsən özü icra etdi və Dəməşqə qədər ərazini yenidən ələ keçirdi. Qazan Mahmud xan sələflərinin anti-Məmlük siyasətini davam etdirir, Avropalılarla əlaqələri sıxlaşdırırdı. 1299-cu ildə Birinci Məmlük səfərində 1299-cu ildə Hələb şəhərini yenidən ələ keçirdi.

İkinci səfəri: 1299-cu ildə bir ildə ikinci Misir səfərinə çıxan Qazan xan özünün Elxanlı ordusu ilə Vadi əl-Xəzəndar döyüşündə Məmlükləri ikinci dəfə məğlubiyətə uğradaraq Qəzzaya qədər Məmlükləri qovdu. Bir neçə gün sonra Azərbaycan ordusu tərəfindən Dəməşq ələ keçirildi. Mulay Noyun Suriya valisi təyin olundu. Qəzza və Yerusalem şəhərlərini də Azərbaycan ordusu tərəfin-

dən zərbə endirilmişdi. Qorxuya düşən Məmlüklər ibn Teymiyyə başçılığında Elxanlı Dövləti paytaxtı Təbrizə səfirlik göndərdilər.

Üçüncü səfəri: Elxanlı Azərbaycan İmperatorluğunun bu üstünlüyü çox çəkmədi və 1303-cü ildə Qazan Mahmud xan Misiri fəth etməyə Əmir Çobanı Elxanlı ordusu ilə göndərdi, qarşısına çıxan Sultan Nasir qüvvələri ilə savaşılar və nəticədə Əmir Çoban məğlub və geri dönməyə məcbur oldu.

Qazan Mahmud xanın dövlətini Böyük Xaqanlıqdan ayrılması və islahatları.

Qazan xan Üçüncü Misir səfərində Misiri ələ keçirə bilməyə də,

adil və zəkali bir hökmdar idi.

Böyük məmur aparatını saxlamaq üçün, tikinti planlarını həyata keçirmək üçün lazım olan çoxlu vəsait Elxanlı Azərbaycan İmperatorluğuna tabe olan ölkələrdən yığılan vergilər hesabına başa gəlirdi.

Xalqın ən çox nifrət elədiyi məmurlar-baskallar idi. Onlar həyasızcasına ildə bir neçə dəfə eyni vergini yığırdılar. Kəndlilər kimi şəhər əhalisi də soyulurdu. Baskallar yığıdıkları verginin ildə bir kərəsini dövlətə keçirir və qalan dəfələrdə yığılan vergiləri mənimsəyirdilər. Buna görə də şəhər əhalisi azalır, ticarətin inkişafı dayanırdı.

Yollar təhlükəli olduğundan ticarət karvanları azalırdı. Ticarət alverini həm savaşılar, həm də itqə sahibləri özləri bilavasitə dayandırirdilər. XIV əsr Azərbaycan tarixçi-

etməyi qadağan etdi. Həmçinin rəiyyətin gücünə xam istifadəsiz torpaqların hamısının ekib-becərməyini əmr etdi. Bu işlər üçün yalnız əsirlərdən və qullardan istifadə etməyə icazə verilir. Sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün Qazan xan tacirləri mükafatlandırır. Onun dövründə karvan yolları düzəldildi, dağıdılmış körpülər bərpa olundu, çoxlu təzə karvansaralar tikildi.

Ticarət inkişaf edərək dövlət xəzinəsinə böyük gəlir verirdi. Qazan xanın dövründə pul islahatı da keçirildi və vahid gümüş pul buraxılmağa başladı. Bu islahatların hamısı şəhərlərin bərpası, məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün şərait yaratdı. Bu şəhərlərin içərisində Gəncə də vardı. Həmdullah Qəzvini deyir ki, Gəncə çoxsaylı karvan yolla-

Təbrizi çox inkişaf etdirmişdir. Qazan xan paytaxtı Təbrizi altı qapılı bir qala ilə əhatə edib "Şami-Qazan" və "Rəşidiyyə" adlı iki böyük qala tikdirmişdir.

1. Şami-Qazan. Qazan xan Təbriz şəhərinin xaricində özünə iqamətgah -əbədi olmaq üzrə Şami-Qazan adı ilə məşhur bir qala inşa etdirmişdi ki, bu qalanın yerində bu gün də Təbrizdə "Şami-Qazan" məhəlesi deyilməkdədir. Qazan xan burada saray ilə came və böyük binalar tikdirmişdi. Belə ki, bütün o zamanın tarixi məlumatına görə, bu binaların misli o zaman Şərqi heç bir yerində yox idi. Təəssüf ki, indi yalnız xarabaları qalmışdır. Əhali tərəfindən Tuğlə və çiniləri çıxarıldı və indi bazarla satılmaqdadır. Təbrizdə Kazaxxana və alman fabrikasının yaşıl qübbələri "Şami-Qazan"dan çıxarılmış çinilərdən inşa edilmişdir. Qazan xan buradakı camedə dəfn olunmuşdur.

2. "Rəşidiyyə" deyilən digər bir qalanı Qazan xan Təbriz divarları

Azərbaycan tarixində altın çağ –

Qazan Mahmud Xan

Böyük Xaqanlıqdan rəsmən ayrılaraq müstəqil imperatorluq yaratmağı qarşısına qoydu. Qazan xan zamanın ən böyük ordu koman-

danı olduğu kimi, ən böyük də diplomat idi. Diqqətəlayiqdir ki, Böyük Xaqanlıq dövründə elxanlıq vergisini Qazan xan ödəmədi və beləcə, yalnız formal olaraq mövcud olan xaqanların Azərbaycanda son nüfuzunu da ortadan qaldırdı və özünü tamamilə müstəqil elan etdi.

Qazan xan İslamı dövlətin rəsmi dini elan etməklə bərabər qövminün keçmişinə və adətlərinə bağlı hökmdar idi. Qısa süran xanlığı zamanı dövləti orqanizə etmək üçün tədbirlər görərək türklərin tarixinin yazılmasını da əmr etmişdir. İslam müəllifləri, ümumiyyətlə Elxanlıları türklərdən bir qövmlər kimi qəbul etmişlər. Qazan xanın sarayında da belə bir fikir mövcud idi. "Cameət-təvarix" də bu fikrin tam inikasını görürük. Türk adı altında tarix tədqiq edilmiş, eyni zamanda oğuzların mənşəyinə də geniş yer verilmişdir. Elxanlı Azərbaycan İmperatorluğu tariximizin və dövlətçiliyimizin ən parlaq və qızıl səhifələrindən birini təşkil edir.

Qazan Mahmud xan o, daxili islahat ilə də çox məşğul oldu, ədliyyə idarəsini təsis etdi, vergi, ərazi və ticarət haqqında mərəf (məruf – Yaxşılıqları əmr etmək və pisləkdən çəkəndirmək) yasaq qanunları yaratdı. Kağız pulun çavın ləğvi və sairə kimi yaxşı əməllərlə qanunlarla əhalinin ehtiyac və rifahını təmin etdiyindən ümumxalq məhəbbətini tam qazandı. Qazan xan

si Vəssafın məlumatına görə Hülakü Azərbaycanda alver edən Qızıl Ordalı tacirləri tutub əmlakını müsadirə edib özlərini öldürməyi əmr etmişdi. Buna cavab olaraq Qızıl Ordalı Bərkə ölkəsinin hər yerinə yayılmış Elxanlı Dövləti tacirlərini öldürüb var-dövlətini müsadirə etmişdi. Bundan əlavə Azərbaycan tacirlərinin bir çox əmalatxanaları dağıdılmışdı ki, bu da bazara çıxışı kəsirdi. Elə buna görə də Elxanlı xəzinəsi boşalırdı. Ölkənin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün Qazan Mahmud xan (1295-1304) siyasəti dəyişməli oldu. O, vəzir Rəşideddinlə bərabər kənd təsərrüfatının bərpası, şəhərlərin dirçəldilməsi üçün bir sıra islahatlar işləyib hazırladı. Bu islahatlar əsasən vergi ilə əlaqədar özbaşınalığa qarşı yönəldilmişdi.

Azərbaycan tarixçisi Həmdullah Qəzvini "Tarixi Qüzidə" əsərində göstərir ki, Qazan xan "ələfxar" vergisini ləğv edib əvəzinə "təmqa"nı qoydu. Elxanın fərmanı da bunu təsdiq edir: "Qoy təmqa və ədalətli vergidən başqa heç bir kəsdən ayrı bir vergi alınmasın". Beləliklə, şəhərlər artıq vergidən azad oldular. Həmdullah Qəzvini verdiyi məlumata görə XIV əsrdə Azərbaycanın şəhərlərindən vergi ancaq "təmqa" kimi yığılırdı. Gəncənin və Muğanın daxil olduğu Aran xanın xəzinəsinə 300 tūmən və 3000 dinar verirdi. Bu vergi yalnız şəhərə aid idi.

Qazan Mahmud xan kəndlilərin torpaqdan ayırıb tikinti işinə cəlb

nının üstündə idi. Buraya "böyük yol" da daxil idi. Təbrizdən Bab-ül-Əbvba gedən yol (Dərbənd).

Torpaq islahatı

1. Kəndli (Bayrat) torpaqları qeydə alındı və onların sahibkarlığı müəyyənləşdirildi;
2. Sahibsiz torpaqlar divanın sərəncamına verildi;
3. Becərilməyən mülklər satın alınaraq dövlət torpaqlarına qatıldı;
4. İqtə torpaqları alınıb-satıla bilməzdi;
5. Sahibi öldükdən sonra iqtə hərbi xidməti davam etdirən varisə verilir;
6. Becərilməyən torpaqlar yeni sahibkarlara paylandı və onların bu ərazi üzərindəki hüquqları divan sənədləri ilə qanuniləşdirildi;
7. Orduda xidmət edən əsgərlərə incu, bayrat və divan torpaqları hesabına iqtə verilir;
8. Kəndlilər öz torpaqlarını tərk edə bilməzdi (1303-cü il fərmanına əsasən).

Qazan xanın dövründə Azərbaycanda Memarlıq sənəti

Elxanlı dövründə moğol və tatarlar Azərbaycanda memarlıq sənətinə çox böyük xidmətlər etmişdilər. Hülakü xan Marağa şəhərini təsis edərək Elxanlıya mərkəz seçməklə bu şəhərin abadlığına və tərəqqisinə lap çox xidmət etmişdir. Hülakü xan özü də burada dəfn edilmişdir. Qazan xan zamanında elxanlıq mərkəzi olan

daxilində tikirdi. Bu qala onun vəzirli olan Xacə Rəşideddinin nəzarəti altında tikildiyindən Rəşidiyyə adlandırılmışdır və burada Qazan xan zamanında gözəl və yüksək binalar var idi. İndi bu binaların xarabaları qalmışdır. Rəşidiyyə adlanan bu kiçik şəhərdə Qazan xan dövründə otuz nəfər ev, 1500 böyük dükən, 24 böyük karvansara, bir çox bağ, bostan, bağçalar, kağız, boya fabrikləri, 200 hafiz üçün bir dəstə ü-Hüffəz (Hafizlər evi), altı min tələbə üçün bir tələbə məhəlləsi, üləma və müəllimlər üçün üləma xiyabani, böyük dəstə üləfa (xəstəxana) var idi. Bu dəstə üləfa üçün Hindistan, Çin, Misir və Şamdan (Suriya) əlliyyə qədər tibb ustadları gətirilmiş və onlara bir çox assistentlər verilmişdir. Tələbənin pulsuz təhsili Bizansdan və Hindistandan gələn cizyədən, Şiraz, Bəsrə kimi şəhərlərdəki xüsusi vəqflərdən təmin edilirdi.

3. Əli şah məscidi. Bu came Qazan xan tərəfindən İslamı qəbul etməsi münasibəti ilə Təbrizdə tikdirilmişdir. İnşasında ikinci vəzir Tacəddin Əli şah məmur olduğundan onun adıyla şöhrət tapdı. Qübbəsi çox böyük və minarələri çox yüksək idi. 1827-ci il oktyabrın 13-də rus ordusu Təbrizi zəbt etdikləri vaxt camenin qübbə və minarələrini gördüklərini söyləyirdi də bu gün yalnız xarabası qalmışdır.

Qazan Mahmud xanın ailəsi

Qazanxanın beş xatunu olmuşdu.

1. Behire Xatun
2. Aşıl Xatun
3. Kökçin Xatun.
4. Dondi Xatun.
5. Keremun Xatun.

Qazan Mahmud xanın Alaçu adlı oğlu və Olcay Kutluq adlı qızı olmuşdu.

Ölümü

Lakin Qazan Mahmud xanın ömrü çox sürmədi və ümumən Elxanlı Azərbaycan İmperatorluğunun digər elxanlı kimi mübtala olduqları sərxoşluq üzündən 17 may 1304-cü ildə həyatı tərk etdi. Onun hakimiyyəti dövrü Azərbaycan tarixinin ən parlaq səhifələrindən biridir. 1299-1303-cü illər Məmlük-Elxanlı savaşları zamanı Azərbaycan ordusu Qəzza və Yerusalem şəhərlərinə qədər irəliləmişdi. Bütün bunlar tarix kitablarımızda bu gün də yazılır. Tariximizin gizli yerlərindən birini təşkil edir.